Samlaren

Tidskrift för
svensk litteraturvetenskaplig forskning
Årgång 103 1982

Svenska Litteratursällskapet

Distribution: Almqvist & Wiksell International, Stockholm

Detta verk har digitaliserats. Bilderna av den tryckta texten har tolkats maskinellt (OCR-tolkats) för att skapa en sökbar text som ligger osynlig bakom bilden. Den maskinellt tolkade texten kan innehålla fel.

REDAKTIONSKOMMITTÉ

Göteborg: Lars Lönnroth

Lund: Louise Vinge, Ulla-Britta Lagerroth

Stockholm: Inge Jonsson, Kjell Espmark, Vivi Edström

Umeå: Magnus von Platen

Uppsala: Thure Stenström, Lars Furuland, Bengt Landgren

Redaktör: Docent Ulf Wittrock, Litteraturvetenskapliga institutionen,
Humanistiskt-Samhällsvetenskapligt Centrum, Box 513, 751 20 Uppsala

Utgiven med understöd av
Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet

ISBN 91-22-00615-X (häftad)
ISBN 91-22-00617-6 (inbunden)
ISSN 0348-6133

Printed in Sweden by
Almqvist & Wiksell, Uppsala 1983

tolkningsteori – dvs. (mycket förenklat uttryckt) en redogörelse för hur språkliga concreta, yttranden (främst skriftliga), vid uppfattningen förvandlas till »text». Slutligen (kap. 4, »Yttrandets betydelse») särskiljs och avgränsas »betydelse»-begreppet.

Det är en skarpsinnig och grundlig framställning, vars detaljer det är omöjligt att göra rättvisa åt här. Särskilt kap. 4 innehåller dessutom iakttagelser som berör viktiga litteraturteoretiska stridsfrågor. Av sitt tidigare resonemang tvingas Pettersson på kollisionskurs med den populära, slagordsmässiga anti-intentionalismen (kap. 4.3). Verkets »avsedda betydelse» visar sig logiskt sett spela en avgörande roll för möjligheten att avläsa och avgränsa betydelsen hos ett yttrande och därmed för att avgränsa och bestämma själva texten.

Möjligen är detta inte helt omöjligt att bestrida. Man kan naturligtvis hävda att just vad det gäller »betydelsens» art finns det en avgörande skillnad mellan »litterär» och »icke litterär» text. Petterssons lösning (kap. 4.4) på det problemet tycks främst vara att »skillnaden mellan litteratur och ickelitteratur ligger i, att den litterära framställningen i typiska fall är fiktional» (s. 73). Det lämnar fältet fritt för konstaterandet att litterära och icke litterära framställningar är i stort sett likartade vad gäller den avsedda betydelsens roll. Det är bara det att fiktions-kriteriet praktiskt sett är orimligt som gräns för »litteratur». (Härmed inte sagt att det inte ändå och i övrigt finns mycket som talar för Petterssons resonemang.)

Utifrån den teori som så långt (kap. 2–4) skisserats upplöser sig verkbegreppet i åtminstone tre oförenliga företeelser: »concretum» (som kan vara av flera slag – muntliga och skriftliga), »text» och »betydelse». I kapitel 5 visar författaren med ett antal exempel hur dessa företeelser oupphörligen blandas och förväxlas. Han föreslår, efter att ha visat att »verk» sålunda utrustas med logiskt oförenliga egenskaper, ett »alternativspråk» som talar om »concretum-exemplar», text, betydelse osv. De översättningsprov till alternativspråket som meddelas ska (tack och lov!) »inte fattas som exempel på hur litteraturvetare [...] borde uttrycka sig» (s. 98). Den plötsligt blygsammare ambitionen är »att poängtera, att verkbegreppet *kan* elimineras ur vetenskapen utan att något *teoretiskt* värdefullt går förlorat genom operationen» (ibid). Men varför? Jo: »Godtar man den tesen, upplöser sig vissa efterhängsna problem i samband med verkbegreppet i tomma intet – de som har med verks logiska och ontologiska status att göra.» (Ibid.)

I nästa kapitel (6, »Fenomenalister och strukturalister om verkbegreppet») kunde man sålunda vänta sig att främst Welleks klassiska *The Mode of Existence of a Literary Work* skulle vara illa ute. Möjligen har jag missat något, men vad jag kan se lyckas Pettersson inte göra mer än att påvisa vissa *andra* egendomligheter i Welleks resonemang, snarare än att upplösa det i »tomma intet». Det är rimligen inte en vägande anmärkning mot Ingardens teori (och därmed mot Welleks på den byggda) »att den snarare framstår som en analys av begrepp som '(litterär) text' och '(litterär) betydelse' än som analys av begreppet 'verk'» (s. 113). Har inte Pettersson själv upplöst verkbegreppet i concretum, text och betydelse? Att Ingarden-Wellek inte räknar med concretum och därmed saknar »språkbruksadekvans» och sålunda sysslar med »ett annat problem» (s. 120) är rimligen något av en undanflykt. Det är f. ö. knappast så att vi i alla lägen kan kräva språkbruksadekvans av begreppsanalyser. »Orm» förblir ett användbart begrepp även sedan vi tvärtemot språkbruket uteslutit kopparormen.

Avslutningsvis (kap. 7, »Analytiska filosofer om verkbegreppet») redogör Pettersson kunnigt och intelligent för några teorier ur den tradition som uppenbarligen främst inspirerat honom. Här finns också åsikter som är mer motsatta Petterssons än vad någon i vårt land förekommande uppfattning skulle vara. Främst noterar man de teorier som skapats i analogi med P. F. Strawsons berömda försök att övervinna kropp–medvetande-dualismen: verket skulle vara ett logiskt primitivt begrepp av samma slag som Strawsons »person». Pettersson anser dessa teorier motbevisade genom sitt resonemang.

Petterssons arbete är både skarpsinnigt och självständigt. Det är glädjande med en ung litteraturforskare vars teoretiska medvetenhet tar sig uttryck i en förmåga att tänka själv kring problem och inte bara relatera andras teorier, som *prövar* teoretiska konstruktioner och som tycks ha ambitionen att skriva begripligt om komplicerade sammanhang. Det är också välgörande med någon som har kunskaper i den vetenskapligt anlagda anglosaxiska analytiska filosofin och modet att sprida dessa insikter.

Problemet med en bok som denna är rimligen ett annat. Pettersson är tillräckligt intelligent för att själv ställa det. I ett avslutande kapitel kallat »Problemets relevans» tar han upp behovet att »legitimera en undersökning som den vi nyss genomfört» samt frågar vilken »vidare glädje» man kan ha av den. Härvidlag gör han några intressanta och, vad jag kan se, ganska förödande observationer beträffande i undervisning och forskning förekommande kommunikationsmodeller och »metaforiska» beskrivningar av forskningsobjektet. Jag kan däremot inte se att dessa anmärkningar inte lika gärna kunde fotats på en enklare text- och betydelseanalys eller åtminstone en betydligt kortare studie. Vad Pettersson *inte* övertygande lyckas visa (utom i ett mycket speciellt fall – s. 176) är att det inom litteraturvetenskapen verkligen förekommer bruk och missbruk av verkbegreppet som i sin tur orsakar misstag som skulle kunna undvikas genom översättning till ett mer logiskt alternativspråk. Det gör hans arbete naturligtvis något mindre angeläget än den möda och det skarpsinne han lagt ned på det annars kunde motivera.

Göran Hägg

Ying Toijer-Nilsson: *Fantasins underland. Myt och idé i den fantastiska berättelsen.* EFS-förlaget 1981.

Ying Toijer-Nilsson har liksom flera andra barnlitteraturforskare ett förflutet inom den vanliga litteraturhistoriska forskningen, vilket f. ö. kommit hennes framställning i *Fantasins underland* till godo i form av allmänt komparativa utblickar, sinne för genretänkande och för utvecklingslinjer genom ett författarskap. Den aktuella skriften är dock inte hennes första på det nya området, och man övertygas om att hon hyser ett äkta intresse för denna sorts litteratur. I bokens slutord bekänner hon med rörande troskyldighet varför hon läser fantastiska berättelser för barn och ungdom: »för spänningens skull och skönhetens och glädjens».

Det är alltså den fantastiska berättelsen som är Ying Toijer-Nilssons undersökningsobjekt. Inledningsvis ventilerar hon vissa problem med genrebestämningen och avgränsar så gott sig göra låter sin genre från utopier, sociala allegorier, science fiction och liknande. Det står snart fullt klart för läsaren vad hon avser: berättelser för en företrädesvis ungdomlig publik i vilka den vanliga verkligheten på ett eller annat sätt överskrids eller ersätts med en alternativ, uppdiktad värld. Ofta, som hos C. S. Lewis i Narniaböckerna, har berättelsen sin utgångspunkt i det vanliga vardagliga livet för att plötsligt ta steget in i en annan värld, medan ibland, som i Tolkiens *Sagan om Ringen,* den vanliga mänskliga tillvaron inte existerar utan endast den fiktiva.

Av bokens sexton kapitel ägnas fyra åt inledning och avslutning och de återstående tolv åt lika många författarskap inom den fantastiska berättelsens genre, nämligen: George Mac Donald (här med rätta kallad »Portalgestalten» vars inflytande direkt eller indirekt kan spåras hos åtskilliga av de följande), Edith Nesbit, P. L. Travers, Tolkien, C. S. Lewis, Alan Garner, Lloyd Alexander, Ursula Le Guin, Astrid Lindgren, Maria Gripe, Irmelin Sandman Lilius samt Sven Christer Swahn. Åtta anglosaxiska författare, alltså, och fyra svenska; sex kvinnor och sex män. Talrelationerna torde vara tämligen typiska på det aktuella området. Den engelskspråkiga dominansen är i själva verket överväldigande, och att kvinnorna hävdar sig gott inom barn- och ungdomslitteraturen vet vi sedan länge. Det gäller både den nyskapande och den kritiskt vetenskapliga sidan. (Inom parentes sagt synes detta litteratur- och forskningsfält komma ganska nära moderna svenska begrepp om jämlikhet: inga alltför utmanande elitprestationer, jämn könsfördelning, ideologisk menlöshet och goda relationer till massmedia.)

Att säga att vart och ett av de tolv kapitlen behandlar ett helt författarskap är inte korrekt. För Tolkiens del stämmer det, eftersom det mesta han skrivit kan dras in under beteckningen fantastisk berättelse eller självkommentarer till denna genre – dit räknas i detta sammanhang även hans vetenskapliga undersökning av *Beowulf* – medan huvuddelen av Astrid Lindgrens produktion faller utanför. Det är egentligen bara *Mio, min Mio* och *Bröderna Lejonhjärta* som har relevans för Toijer-Nilssons framställning. I stort sett strävar hon att karakterisera de olika författarnas samlade insats på det aktuella området, meddelar kortfattade innehållsreferat av viktigare enskilda verk och citerar kortare eller längre textpartier för att ge en föreställning om stil och ton. Allt detta präglas av vederhäftighet i så måtto att författarinnan verkar att bygga på egen läsning av de behandlade böckerna samt god (men summariskt redovisad) kännedom om centrala verk inom sekundärlitteraturen, som t. ex. Gudrun Fagerströms avhandling om Maria Gripe.

I denna uppläggning av Toijer-Nilssons framställning ligger också dess svaghet. Vart och ett av de tolv författarskapen får i genomsnitt knappa tolv sidor på sin lott. Detta leder oundvikligen till ytlighet. Intrycket av ytlighet förstärks av de tre inledningskapitlen som snuddar vid en rad viktiga teoretiska problem utan att någonsin ge utrymme åt en ordentlig diskussion. Ett exempel: De mytiska elementen i den fantastiska berättelsen ägnar Toijer-Nilsson genomgående särskild och helt befogad uppmärksamhet, men det hon i kapitel 2, »Myten som verklighetsförklaring», har att komma med är nedslående magert. Spridda uttalanden av de i boken behandlade berättarna blandas med summariska och tämligen intetsägande hänvisningr till tänkare som Jung och Eliade. Jungs arketypbegrepp åberopas flitigt tvärs igenom Toijer-Nilssons bok utan att någon enda gång bestås en ordentlig förklaring, långt mindre en kritisk diskussion. Inte heller görs det någon klar distinktion mellan fall där de skönlitterära författarna, direkt eller via Jung, medvetet laborerar med arketypiskt mytologiskt stoff och fall där de av Jung postulerade arketypiska mönstren till synes spontant och autonomt manifesterar sig i berättelsetexten; för att inte tala om de fall där Toijer-Nilsson i tidigare forskares efterföljd ser freudianskt uppfattade, privatpersonliga projektioner av s. k. oidipala konflikter som ursprunget till de mytiska strukturerna i en berättelse (t. ex. sid. 40).

Vid sidan av de tolv särskilt utvalda författarskapen gör Ying Toijer-Nilsson en del utvikningar till andra, som hon menar belysande verk. Doris Lessings Shikastasvit och Sven Delblancs *Gunnar Emmanuel* har väl inte mycket med saken att göra utan torde vara tänkta att fungera som legitimerande anknytningspunkter i den »riktiga» litteraturen. Andra, mer parentetiskt behandlade verk skulle däremot förtjänat större uppmärksamhet. Richard Adams t. ex., vars kaninhistoria *Den långa flykten* ägnas en och en halv sida, kunde försett Toijer-Nilsson med ett sannskyldigt paradigm för hur litterära myter nyskapas på traditionens grund. Om man studerar Adams kaninbok parallellt med hans böcker om björnen *Shardik* respektive *Pesthundarna* framträder de mytiska mönstren mycket klart. Där som annars gäller förstås att analys av mytiskt stoff i modern litteratur inte blir riktigt levande och intressant om man inte gör sig besväret att dra fram och presentera exempel på de gamla äkta myter som ligger under; också på denna punkt gör sig ytligheten i Toijer-Nilssons framställning gällande: hon hänvisar bl. a. till Joseph Campbells *The Hero with a Thousand Faces* och ägnar en halv sida (sid. 19) åt att sammanfatta de viktigaste stationerna på en typisk mytisk hjältes väg men visar aldrig med energisk analys av sina utvalda fantastiska berättelser hur samma väg vandras i dem. I hennes mun blir myt något vagt och blodlöst i stället för den detaljskarpa blodfulla realitet som möter oss i den verkliga mytiska litteraturen.

I avsaknad av både problemdiskussion och energisk textanalys reduceras *Fantasins underland* långa stycken till en låt vara klokt och kunnigt resonerande bibliografi med relevanta notiser om de olika författarnas livsåskådningsmässiga hemvist och syften. Jag vill tro att detta mindre beror på författarinnans oförmåga än på rådande konventioner inom det forskningsområde hon beträtt. Man förefaller där premiera relativt lättillgängliga översikter spetsade med litet djuppsykologi à la Bettelheim på bekostnad av mera djuplodande undersökningar av enskilda verk och författarskap. När det någon gång skrivs en ambitiös monografi – som Fagerströms Maria Gripebok – känner sig författaren tydligen nödsakad att gapa över många stora stycken samtidigt, med ytlighet som oundviklig följd. Det är som om även de som professionellt ägnar sig åt forskning och skriftställarskap om barn- och ungdomslitteratur kände behov av att försvara sitt forskningsobjekt och gardera sig genom överdriven stofflig och metodologisk bredd. Det är både synd och onödigt. Åtskilliga av de böcker Ying Toijer-Nilsson behandlar förtjänar ett

ingående närstudium, och hon låter på många sätt ana att hon skulle kunna berika forskningen med en undersökning av långt högre specifik vikt.

Staffan Bergsten

Expressionismus. Manifeste und Dokumente zur deutschen Literatur 1910–1920. Hrsg. von Thomas Anz und Michael Stark. Metzler. Stuttgart 1982.

J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung har 1982 begått sitt 300-årsjubileum. För tysk litteraturforskning och germanistiken överhuvud har förlaget i modern tid kommit att göra en betydelsefull insats. I dess litteraturhistoriska dokumentserie Manifeste und Dokumente zur deutschen Literatur förelåg förut *Realismus und Gründerzeit, Naturalismus* och *Jahrhundertwende*; till dessa tre volymer ansluter sig under jubileumsåret det av Thomas Anz och Michael Stark utgivna mäktiga bandet *Expressionismus*. Utgivarna avtackar i förordet förlagets lektör: »Nicht zuletzt seiner produktiven Ungeduld verdanken wir es, dass wir die Arbeit nun endlich abgeschlossen haben.» Boken omfattar 742 sidor; i sista minuten, berättar utgivarna, slopades av utrymmesskäl några längre viktiga dokument, »wie z. B. Otto Flakes *Von der jüngsten Literatur,* Kurt Hillers *Philosophie des Ziels,* Kurt Pinthus' *Rede für die Zukunft* [. . .] Der Verzicht wurde uns dadurch erleichtert, dass diese Dokumente bereits andernorts nachgedruckt worden sind.»

I *Samlaren* 1967 presenterade Bengt Larsson i en recension en rad arbeten från de senaste åren till belysning av den tyska expressionismen. Det rörde sig dels om ett flertal böcker av Paul Raabe och dels om Paul Pörtners 1960–61 utgivna viktiga dokumentsamling, *Literatur-Revolution 1910–1925. Dokumente, Manifeste, Programme.* Raabe och Pörtner fattade båda som Bengt Larsson framhåller beteckningen expressionism i relativt vid mening. »Såväl aktivistiska som dadaistiska publikationer finns således med. Raabe sätter dock den senare gränsen 1921, inte 1925 som Pörtner.» Pörtner hade avsett att foga en tredje del till de två föreliggande delarna av Literatur-Revolution och med undertiteln Manifeste, Pamphlete, Utopien; likaså planerade Kurt Pinthus, utgivaren av den berömda antologin Menschheitsdämmerung, i början av 60-talet en samling Dokumente des Expressionismus: Manifeste, Programme, Erkenntnisse (se förordet till Anz' och Starks manifestsamling, s. XX). Gunnar Qvarnström har i Moderna manifest 1–3 (Almqvist & Wiksell, 1973) som underlag kunnat utnyttja utländska editioner; han återger futuristiska, dadaistiska och surrealistiska manifest men däremot inte några expressionistiska – »efter mycket om och men har de alla fått stanna utanför dessa pärmar», konstaterar Qvarnström. »Där väntar alltså ännu en introduktionsuppgift på sin man.» Trots allehanda fortsatta initiativ i BRD och på andra håll till dokumentation av expressionismen – se Richard Brinckmanns av mig i *Samlaren* 1980 (s. 88 ff.) anmälda stora forskningsöversikt *Expressionismus. Internationale Forschung zu einem internationalen Phänomen* – måste den nu publicerade dokumentsamlingen *Expressionismus. Manifeste und Dokumente zur deutschen Literatur 1910–1920* sägas ha en viktig funktion att fylla. Jag tror följaktligen att den får en positiv återverkan på den internationella expressionismforskningen.

Expressionism kan inte gärna göra tjänst som ett epokbegrepp i tysk litteraturhistoria, betonar utgivarna; »Das Schlagwort und der Epochenbegriff 'Expressionismus' gelten auch nach jahrzehntelanger extensiver Forschung als provisorisch.» För decennierna 1890–1910, Jahrhundertwende, redovisade Erich Ruprecht och Dieter Bänsch i det föregående bandet en mångfald litterära riktningar. Nu framhåller Thomas Anz och Michael Stark att vad det i den nya volymen rör sig om enbart är att dokumentera »eine literarische Rand- und Gegenkultur mit ihren eigenen Zeitschriften, Verlagen, Kreisen, Clubs, Kabaretts und Cafés». »Was ausserhalb von ihr stand, ist jedoch indirekt soweit mitdokumentiert, als sich der Expressionismus kritisch-polemisch davon abgrenzte, und darüber hinaus durch einige Texte solcher Autoren, die als 'Aussenstehende' zum Expressionismus Stellung nahmen.» Ismerna tas i volymen alla över en kam (futurism, dadaism, aktivism osv. likaväl som expressionism) och den till synes gammalmodiga begränsningen till »det expressionistiska årtiondet» har som framgår av bokens undertitel befunnits funktionell.

1920 öppnades i Darmstadt den första tyska expressionism-utställningen, varvid Kasimir Edschmid som i ett bekant föredrag 1917 – tryckt i *Die Neue Rundschau* 1918 – gett en progammatisk karakteristik av Expressionismus in der Dichtung, direkt betecknade expressionismen som ett avslutat kapitel:

> Was vor zehn Jahren anfing, den Bürger heftig zu verwirren, hat in der weniger gottgesegneten Gegenwart des Jahres Neunzehnhundertzwanzig nicht einmal das Rührende mehr der Sensation. Es haben sich in der Zwischenzeit seit dem Untergang des Rekordschiffes 'Titanic', dem U-Boot-Krieg und den Bürgerschlachten zu viele Sensationen in der Peripherie des deutschen hemimatlichen Bodens ereignet. Was damals als Gebärde kühn schien, ist heute Gewohnheit.

Samma år, 1920, var det som Kurt Pinthus utgav Menschheitsdämmerung; i förordet 1922 till en ny upplaga av denna så uppmärksammade Symphonie jüngster Dichtung (så lyder undertiteln) konstaterade han: »Manchem Leser wird dies Buch, dessen Dichtung als Fanfare und Fanal gewollt war und für kurze Zeit auch so wirken konnte, bereits als ein Herbarium erscheinen.»

Thomas Anz och Michael Stark har delat in sitt material under fyra övergripande aspekter, och »Expressionismus» im zeitgenössischen Urteil utgör den första av dessa. Avsnittet börjar med Fr. M. Huebners välorienterade överblick över »expressionismen i Tyskland» i Europas neue Kunst och Dichtung (1920); så följer några tidiga proklamationer om »den yngsta konsten». Allra först fästes beteckningen expressionism vid det *franska* måleriet. Om litterära expressionister talas sannolikt första gången explicit 1911, då Kurt Hiller fastslog: »Wir sind Expressionisten», i en programförklaring för »Die Jüngst-Berliner»: »Sie wünschen etwas zu hören über jene Clique von Dichtern, Glossatoren und sonstwie Logophilischen, die sich, in Berlin, gegenwärtig für die neue Generation hält.» I mars 1909 hade under Hillers presidium grundats »Der neue Club» med en avläggare på våren 1910 i »Der Neopathetische Cabaret», »die für den Expressionismus